

Володимир КОЧИН

кандидат юридичних наук, старший дослідник,
науковий консультант судді
Конституційного Суду України

КОНСТИТУЦІЙНИЙ РОЗВИТОК УПОРЯДКОВАНOSTІ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН: ПРОБЛЕМА ТРЬОХ ПОРЯДКІВ

Сучасна правнича доктрина розуміє право як засновану на уявленні про справедливість міру свободи і рівності, що відображає потреби суспільного розвитку, формується у процесі повторюваних суспільних відносин та визнається й охороняється державою [9, с. 148]. Безумовно, право пізнають як відповідну систему, що має упорядковані елементи, унаслідок чого предметом наукового пошуку є такі категорії «правова система», «система права», «правовий порядок» тощо.

Правопорядок є складною системою, яка формується внаслідок взаємодії державної волі, правової системи, що зазнає впливу громадянського суспільства, правозастосовної діяльності органів держави та їх посадових осіб, рівня правосвідомості учасників правовідносин, а також юридичних та інших засобів забезпечення реалізації прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб [7, с. 35–36].

Упорядкованість суспільних відносин не може бути зведена виключно до діяльності держави. Вона є результатом взаємодії різних суб'єктів та механізмів регулювання, серед яких державне регулювання поєднується з приватною ініціативою, самоорганізацією та саморегулюванням. Тому, пропонуємо розглядати такі ділянки впорядкованості суспільних відносин: 1) публічний порядок (public order); 2) економічний порядок (economic order); 3) соціальний порядок (societal order). Такий поділ дає змогу розмежувати різні механізми впорядкування суспільних відносин залежно від домінуючого суб'єкта та способу їх організації: публічне регулювання, економічну координацію та соціальну самоорганізацію.

У науковій літературі існує твердження, що «публічний порядок є певним ідеалом, до якого прагне суспільство, і саме з цією метою воно делегує свої повноваження владі, яка створює певні механізми у вигляді правових норм, що покликані стати конструкціями, спираючись на які уповноважені на те органи публічної влади будуть регулювати відносини у сфері охорони прав

і свобод особи та громадянина»; тому публічний порядок – основа, соціальний еталон відносин у соціумі [5, с. 75].

Примітно, що категорія 'публічний порядок' застосують у цивільному законодавстві як одну із підстав нікчемності правочину. Так, правочин вважається таким, що порушує публічний порядок, якщо він був спрямований на порушення конституційних прав і свобод людини і громадянина, знищення, пошкодження майна фізичної або юридичної особи, держави, Автономної Республіки Крим, територіальної громади, незаконне заволодіння ним (частина перша статті 228 ЦК України). У юридичній літературі існує твердження про синонімічність понять 'публічний правопорядок', 'основи правопорядку' та як наслідок 'правовий порядок' [8, с. 371–372].

Конституція України не містить вказівки про 'публічний порядок'. Так, стаття 19 Основного Закону України встановлює засади правового порядку (частина перша), а також основний обов'язок органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб (частина друга). Натомість об'єктом конституційної охорони є не публічний порядок, а 'громадський порядок' (статті 35, 36), що до прикладу суголосно із приписами статті 8 Конституції Нідерландів (openbare orde).

Поняття 'громадський порядок' розглядають у кримінально-правових та кримінологічних дослідженнях як об'єкт правової охорони, зокрема «закріплені у нормах права та історично сформованих нормах моралі; уособлюють культурні, моральні та естетичні соціальні норми, які визначають правила поведінки людей у таких сферах діяльності, як побут, виробництво, дозвілля, сім'я, спорт, охорона здоров'я; є виразником нормального стану стосунків між людьми, належного ставлення до здоров'я осіб, державної, комунальної, приватної чи іншої форми власності» [4, с. 278].

Отже, під публічним порядком у цьому дослідженні розуміємо стан унормування суспільних відносин із здійснення органами держави та органами місцевого самоврядування, їх посадовими особами повноважень щодо забезпечення стабільності суспільних відносин, зокрема на ділянці основоположних прав та свобод людини, а також засад функціонування соціальних інститутів (держави, територіальної громади, суспільства та інших).

У демократичній та правовій державі поруч з публічним порядком формується приватний порядок, який має переважний прояв у соціальному порядку (відповідно до приватної ініціативи внормування відносин), та певну дієвість у економічному порядку в умовах економічної конкуренції. Так, у літературі виділяють три умови прийнятності переваг приватного порядку: 1) можливість координації у мультирівноважному середовищі; 2) «страх» перед неюридичними санкціями; 3) інтернаціоналізація [1, с. 467].

Конституція України встановлює ділянки відносин, що визначаються та встановлюються виключно законами (стаття 92), а також порядок реалізації конституційних прав (наприклад, статті 26, 29 – 36 та ін.) та правовий статус конституційних органів (зокрема, статті 98, 100). Такий конституційний підхід створює парламентський обов'язок унормувати відповідні відносини, однак це не обмежує законодавчий орган у формуванні системи законодавства. Окрім того, законодавець, унормовуючи суспільні відносини, має забезпечити міру свободи приватного врегулювання відносин.

До такої міри належить формування так званого «економічного порядку», який має бути збалансованим відповідно до конституційних приписів щодо режиму власності та статусу власників, соціальної спрямованості економіки (частини третя, четверта статті 13), економічної безпеки України (частина перша статті 17), а також низки економічних прав людини, передусім права на підприємницьку діяльність (стаття 42).

Економічний порядок розуміємо у широкому значенні, яке охоплює як підприємницьку, так і непідприємницьку діяльність, що забезпечує належне функціонування економічної системи. Для забезпечення її функціонування виникає потреба у належному правовому регулюванні та впливі на економічні відносини шляхом їх закріплення, стимулювання та охорони [6, с. 142].

У літературі економічне регулювання розглядають окремо та виділяють структурне регулювання, що спрямоване на структуру ринку (порядок входження та виходу, вимоги до кваліфікації тощо); а також здійснене регулювання, що спрямовує вплив на поведінку виробників та споживачів на ринку; економічне регулювання застосовується переважно до природних монополій та значних структур на ринку, натомість соціальне ж регулювання стосується регулювання у сфері навколишнього природного середовища, захисту прав споживачів чи трудових прав з метою створення рівних можливостей [10, с. 27].

Соціальний порядок (не плутати із відносинами із соціального забезпечення) формують у межах відповідної соціальної організації, відмінної від держави та територіальної громади. О. фон Грке розмежовував сфери права, в яких перебуває індивід особисто, у відповідній асоціації, а також державі. Так, приватне право обмежує волю особистості, натомість публічне право має наказовий характер впливу на волю. Якщо публічне право виходить від держави, то приватне право – від суспільних організацій, подібно до держави. Таким чином, окрема асоціація займає проміжне місце у регулюванні відносин між особистістю та державою, тим самим формується теорія соціального права [2, с. 72–75].

У сучасному розумінні соціальний порядок формується у межах саморегулювання суспільних відносин. Держава може встановити законом межі само-

регулювання, самоорганізації чи ділянку відносин, які регулює асоціація щодо своїх учасників (членів). Ідеться про формування нормативної моделі, в межах якої учасники суспільної організації узгоджують власні дії, які не повинні суперечити сутності свободи об'єднання, конституційних приписів та норм права.

У юридичній літературі виокремлюють п'ять моделей саморегулювання: 1) кодекси поведінки (*codes of conduct*) – урядова долученість має низький рівень, а кодекс ґрунтується на домовленостях між учасниками організаційної єдності; 2) законне саморегулювання (*statutory self-regulation*) – високий рівень делегування державою саморегулювній організації регуляторних функцій, встановлених законом; 3) регулювання встановлене фірмою (*firm-defined regulation*) – суб'єкти господарювання відповідальні перед урядом за дотримання «основних» правил, які ним розробляються, та зобов'язані ухвалити власні правила щодо конкретного застосування; 4) контрольоване саморегулювання (*supervised self-regulation*) – делегування повноважень саморегулюванню організаціям із зазвичай обов'язковим членством для здійснення економічної діяльності; 5) регуляторне самоврядування (*regulatory self-management*) – відповідно до домовленості між урядом та самоврядною організацією (договірне або уповноважене за законом), яка не має широких повноважень подібно до саморегулювної організації [3, с. 245, 251, 256, 259, 262].

У Спеціальному дослідженні Венеційської Комісії «Осучаснене Мірило правовладдя» [CDL-AD(2025)002] (12–13 грудня 2025 року) вказано, що існують також сфери, де з'явилися приватні суб'єкти з таким рівнем домінування в певних секторах, що обсяг їхніх повноважень можна розглядати як еквівалентний тим, що зазвичай здійснюють суверенні держави; правовладдя полягає в регулюванні основних концентрацій влади, незалежно від їх походження, і таким чином виходить за рамки вимоги регулювання повноважень, які держава прямо делегувала приватним структурам; якщо і коли приватні сторони виконують публічні завдання (включаючи надання публічних послуг), здійснюючи владу, аналогічну державній, або до такої міри, що таке здійснення може загрожувати основним елементам демократії, правам людини або самому правовладдю, то ця приватна влада також повинна підлягати належному регулюванню з боку демократично обраного законодавчого органу та ефективному нагляду з боку судів, а не залишатися виключно під контролем через «свободу договору» або ринкові сили (див.: пункт II.A.3.29).

Проявом такої «приватної нормативності» є адвокатура України – «недержавний самоврядний інститут, що забезпечує здійснення захисту, представництва та надання інших видів правничої допомоги на професійній основі, а також самостійно вирішує питання організації і діяльності адвокатури в порядку,

встановленому цим Законом» (частина перша статті 2 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»).

Конституційний Суд України у Рішенні від 10 вересня 2025 року № 4-р(II)/2025 висловив такі юридичні позиції відповідно до зміни конституційного статусу адвокатури України:

– «рішення та інші акти органів адвокатського самоврядування застосовні лише щодо визначеного і професійно обумовленого кола осіб – адвокатів, які добровільно обрали професію правника та статус адвоката й, як наслідок, мають підпорядковуватись самоврядним механізмам регулювання адвокатської діяльності. Рішення та інші акти органів адвокатського самоврядування внаормовують професійну діяльність адвокатів та не визначають їхніх прав і обов'язків у розумінні частин другої та третьої статті 57 Конституції України та інших її приписів» (абзац третій підпункту 4.8 пункту 4 мотивувальної частини);

– «Реалізація місії адвокатури України в механізмі захисту людських прав є складним завданням, що вимагає від кожного адвоката та органів адвокатського самоврядування професіоналізму, чесності та сумлінності.

Відносини між адвокатами та органами адвокатського самоврядування мають виникати і розвиватися не лише в межах вимог, визначених Конституцією України й законами України, а також із дотриманням духу корпоративної єдності та взаємоповаги. Тому органи адвокатського самоврядування мають забезпечити гласність своєї діяльності, зокрема відкритість та приступність ухвалених ними рішень, що є обов'язковими до виконання всіма адвокатами. Водночас адвокати мають бути професійними, чесними і сумлінними під час ознайомлення та виконання цих рішень» (абзаци другий, третій підпункту 5.6 пункту 6 мотивувальної частини).

Конституція України не лише гарантує незалежність адвокатури (частина друга статті 131²), а й визначає її як недержавний самоврядний інститут (на відміну від «добровільного професійного громадського об'єднання» згідно із статтею 1 Закону України «Про адвокатуру» 1992 року, що втратив чинність), якому держава не делегує повноваження із внаормування відносин у професійному середовищі, а визнає його незалежною (фактично саморегулювальною організацією), для якої створює належні умови для діяльності та забезпечує дотримання гарантій адвокатської діяльності (стаття 5 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»). Однак, межі такої самоврядності головним чином не можуть суперечити конституційним приписам.

Підводячи підсумок, констатуємо наступне: 1) правопорядок є належним станом упорядкованості суспільних відносин, який не обмежується публічно-владним впливом, оскільки у демократичній та правовій державі він формується також через економічну координацію та соціальну самоорганізацію;

2) публічний, економічний та соціальний порядок відображають різні механізми впорядкування суспільних відносин, що дозволяє розглядати правопорядок як різнорівневу систему організації суспільства, керовану правом; 3) соціальний порядок виникає внаслідок нормативної самоорганізації соціальних організацій, які реалізують автономію у межах, визначених правом; 4) приватна нормативність є одним із механізмів формування соціального порядку, однак її автономія не має абсолютного характеру і підлягає конституційно-правовим обмеженням; 5) адвокатура України є прикладом інституційної автономії та приватної нормативності, що підтверджує можливість формування соціального порядку недержавними організаціями за умови його здійснення в межах Конституції та законів України.

Список використаних джерел:

1. Carbonara E. Law and Social Norms. The Oxford Handbook of Law and Economics. Volume 1: Methodology and Concepts. За ред.: Parisi F. Oxford University Press, 2017. С. 466–482.
2. Lewis J. D. The Genossenschaft-Theory of Otto von Gierke. A study in Political Thought. Madison 1935. 185 с.
3. Priest M. The Privatization of Regulation: Five Models of Self-Regulation. Ottawa Law Review. 1998. Вип. 29. № 2. С. 233–302.
4. Артюхова В. В. Хуліганство: сучасні кримінально-правові та кримінологічні проблеми: монографія / за наук. ред. А. А. Музики. Київ : Паливода А. В., 2022. 284 с.
5. Гриценко В. Г. Основні наукові аспекти щодо формування категорій «публічний порядок» та «публічний контроль». Наукові записки. Серія: Право. 2023. Вип. 1. № 13. С. 62–66. <<https://doi.org/10.36550/2522-9230-2022-13-62-66>>.
6. Кочин В. В. Правове регулювання цивільних відносин у невідповідних товариствах та установах в умовах адаптації до правової системи Європейського Союзу: монографія. Київ : Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2020. 435 с.
7. Пархоменко Н. М. Нормативно-ціннісні інтерпретації правопорядку. Правопорядок і правовий режим в Україні. Наукова монографія / за ред. А. О. Селіванова Київ : Логос, 2022. С. 24–37.
8. Спасибо-Фатєєва І. В., Морозова С. Е., Сібільов М. М. та ін. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар. Т. 2 : Об'єкти. Правочини. Представництво. Строки та терміни. Позовна давність. Особисті немайнові права фізичної особи / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2021. 784 с.
9. Загальна теорія держави і права / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків : Право, 2011. 584 с.
10. Regulation and economics. За ред.: Van der Bergh R. J., Paccas A. M. 2-ге вид. Cheltenham, UK. Northampton, MA, USA: Edward Elgar, 2012. 781 с.